

BEATA RICZIOVÁ

(FACULTY OF MEDICINE, COMENIUS UNIVERSITY, BRATISLAVA)

VPLYV LATINČINY A GRÉČTINY NA POMENOVANIA CHORÔB V PREDSPISOVNOM OBDOBÍ VÝVINU SLOVENČINY

This paper highlights the role of Latin and Greek in the forming of medical terminology in the development of Slovak of the pre-codification period. These theses are found in the manuscripts and prints in 17th and 18th century. Latin and Greek represented a formal and semantic source in the process of naming of diseases. In two-word names of diseases meets the Latin language the criteria of lexical rendering of semantic attributes. These attributes were based on a typical sign or symptom of the disease and are equally relevant for the upcoming terminology in the pre-literary Slovak language. To extend the mentioned development of the medical terminology are used the examples from the Historical dictionary of Slovak language, from the dictionary of the first codification of Slovak language written by Anton Bernolák. There are also used other exemplifications from the medical dictionaries from the period of the first Republic of Czechoslovakia till the current dictionaries of Slovak languages.

Keywords: Epilepsy, Severe Illness, Major Illness, “Falling Sickness”, Typhus, Hungarian Disease, Jaundice, Yellow Disease, Black Yellow Disease.

Slovenský jazyk sa vyvíjal v komplikovaných politických, národnostných a jazykových podmienkach v mnohonárodnostnom Uhorsku. Z tohto faktu vyplynuli rôzne interferenčné jazykové vzťahy medzi vyvíjajúcimi sa variantmi kultúrnej slovenčiny a ďalšími jazykmi, ktoré sa v Uhorsku používali. Popri nemčine, maďarčine a geneticky blízkej češtine mala na vývin slovenského jazyka veľký vplyv vyspelá latinčina. Latinčina sa v Európe, a teda aj v Uhorsku, uplatňovala najmä v cirkevných kruhoch a vo vedeckej oblasti. Pozitívne vplývala na formovanie a kultivovanie slovenčiny vo viacerých jazykových rovinách. V lexikálnej rovine dopĺňala jestvujúcu slovnú zásobu, a to istým stupňom adaptácie, alebo pôsobila ako sémantický vzor, najmä v oblasti vznikajúcej terminológie. V rukopisoch a tlačiach so

zdravotno-liečiteľskou problematikou sa autori alebo prekladatelia textov, najčastejšie z latinčiny a nemčiny, vyrovnávali so situáciou existencie alebo neexistencie odbornej lekársko-liečiteľskej terminológie. Príručky boli určené poväčšine pospolitému ľudu, čiastočne aj odborníkom, lekárnikom. Autor alebo prekladateľ sa preto usiloval používať také termíny a pomenovania chorôb, ktoré boli zrozumiteľné širokým vrstvám používateľov. Pri vzniku tejto terminológie zohrala, popri češtine, veľmi dôležitú úlohu latinčina, a keďže ide o pomenovanie chorôb, aj gréčtina.

Na sledovanie procesu vzniku pomenovaní chorôb sme vybrali rukopisy a tlače s rozličnou štruktúrou, jazykovým charakterom a s rozličnou úrovňou spracovania, čím sa usilujeme zistiť, z vývinovej perspektívy, stav pomenovaní chorôb a vplyv latinčiny a gréčtiny na ne v predpisovnom období vývinu slovenčiny. Prvým dielom je *Trifolium sanitatis medicum aneb o zdrawj zprawa lekarska* z roku 1760¹ (ďalej len *Trifolium*). Za autora sa považuje oravský stoličný lekárnik Georgius Heill. Toto dielo bolo pripravené do tlače v r. 1760, ale tlačou nevyšlo.² Rukopis je cenný svojimi informáciami, pretože okrem nadpisu každej kapitoly, kde sa uvádza pomenovanie choroby, autor podáva i príčiny choroby a jej pôvod. Nasledujú symptómy a napokon každú kapitolku uzatvára spôsob liečenia s rozpisom rôznych receptov. Druhé dielo bola medzi ľuďom obľúbená tlač od oravského evanjelického farára Johannesesa Tonsorisa: *Sana consilia medica Aneb Zdrawá Radda Lékařská, Podávagjcy Z Křesťanské Lásky Vžitečné Lékařstwj, Na wětssym Djle domácý, Z Hodnowerných Doktorů Lékařských proti rozličným Nemocem Lidského těla S připogenau Dometownj Apatěčkau, kterau K obecnému dobrému wydal IOHANNES TONSORIS. Wytisštěná w Král. Swob. Měšťě Skalicy, Roku 1771*³ (ďalej Tonsoris). V tomto diele sa používateľovi okrem nadpisu, ktorý obsahuje pomenovanie choroby, poskytujú iba mnohé recepty. Tretia pamiatka je rukopis celkom ľudovej proveniencie, začína sa nadpisom *Počinagi se Pohatky Swetske y take Lekarske wsseligakowe*⁴ (ďalej *Lekárske rady*). Štvrtou pamiatkou je rukopis

¹ Originál sa nachádza v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine, ev. č. 1774, fotokópie sú uložené aj v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV v Bratislave. Dielo do tlače v transkribovanej podobe pripravila MARIE MAJTÁNOVÁ a tlačou vyšlo vo vydavateľstve Tatran v r. 1987. V našom príspevku vychádzame z rukopisnej verzie a dkladky uvádzame v transliterovanej podobe, teda tak, ako sa nachádzajú v origináli.

² O tomto diele por. RICZIOVÁ (2012a: 87–96), RICZIOVÁ (2012b: 200–204).

³ Názov diela a následné citácie z neho uvádzame tak, ako sú v origináli, dodržiavame aj interpunkciu a aj nejednotné písanie veľkých písmen. O diele por. RICZIOVÁ (2013: 111–116).

⁴ Rukopis sa nachádza v Slovenskom národnom múzeu v Martine, sign. č. 500/675, fotokópie sú uložené v Jazykovednom ústave ĽS SAV v Bratislave.

zo 17. stor. *Opuscula artis chymicae*,⁵ v príspevku vyberáme exemplifikáciu z poslednej časti rukopisu, ktorý tvorí preklad diela *Astronomiae inferioris sive: Septem Planetarum Terrestrium, utopte Solis, Lunae, Martis, Mercurij, Iovis, Veneris et Saturni, Spagyricae Recensionis Compendium Marci Friderici Rosencreutzeri, Astronomi Chymici Labor, Anno 1646*⁶ (ďalej Compendium). Rukopis obsahuje alchymistické recepty a rady na prípravu liečiv z minerálov, kovov, živočíchov a rastlín. Svojím obsahom patrí medzi alchymistické a spagyrické rukopisy. Na predĺženie vývinovej perspektívy používame doklady zo slovníka A. Bernoláka⁷ (ďalej Slovár), ďalšie doklady z Historického slovníka slovenského jazyka⁸ (ďalej HSSJ) a lekárske slovníky z obdobia 1. ČSR od A. Polákoviča⁹ (ďalej Polákovič) a A. Halašu¹⁰ (ďalej Halaša). Zo súčasných slovníkov používame Slovník slovenského jazyka¹¹ (ďalej SSJ) a Krátky slovník slovenského jazyka¹² (ďalej KSSJ).

V rukopisoch a tlačiach s lekársko-liečiteľským obsahom sa latinčina a latinizovaná gréčtina vyskytovala v rôznych úrovniach prevzatia. Prvú skupinu tvoria latinské pomenovania chorôb, ktoré sa podľa dobového úzu vyskytovali popri domácich pomenovaniach. Išlo o nadpisy – pomenovania chorôb. Tak sa to vyskytuje v tlači J. Tonsorisa a v rukopise G. Heila Trifolium, ktorý bol pripravený do tlače. V tlačenom diele je nadpis väčšinou opisný v domácom jazyku, aby používateľ príručky z nadpisu identifikoval ochorenie, až potom nasleduje latinský ekvivalent. V rukopisnom diele sú nadpisy kratšie, a to z dôvodu, že v texte podáva autor popis choroby a jej symptómy. Na porovnanie vyberáme rovnaké choroby: *Aby tě Hlawa nebolela. Cephalalgia* (Tonsoris, 1), *O bolenj Hlawy. Cephalalgia* (Trifolium, 108), *Proti Bolenj Zubůw. Odontalgia* (Tonsoris, 28), *O Bolenj Zubů. Odontalgia* (Trifolium, 135), *Proti Klánj Boků. Pleuritis* (Tonsoris, 50), *O Klanj. Pleuritis* (Trifolium, 90), *Proti ospanliwé Nemocy. Lethargus* (Tonsoris, 12), *O Ospanliwosti. Lethargus* (Trifolium, 100), *Proti Nesmys-*

⁵ Originál sa nachádza v Országos Széchenyi könyvtár, kézirattár, sign. 3 Duod. Slav. Budapešť, fotokópie sú aj v Jazykovednom ústave LŠ SAV v Bratislave. V tomto príspevku vychádzame z číslovania strán podľa archivácie v Budapešti, teda v pravom hornom rohu.

⁶ O tomto rukopise por. RICZIOVÁ (2011: 110–124).

⁷ BERNOLÁK (1825–1827).

⁸ Historický slovník slovenského jazyka (1991–2008).

⁹ POLÁKOVIČ (1920).

¹⁰ HALAŠA (1926).

¹¹ Slovník slovenského jazyka I.–VI. (1959–1968).

¹² Krátky slovník slovenského jazyka (1987).

Inosti, neb Zblázněnj Człowěka, Přejčinau Nedostatku milowané wěci. Mania (Tonsoris, 7), *O Ssalenosti. Mania* (Trifolium, 101), *Sstkánj a Ryhánj. Singultus* (Tonsoris, 115), *O čkanj a Ryhánj. Singultus et Ructus* (Trifolium, 105) a pod. V rukopise ľudovej proveniencie Lekárske rady takéto latinské ekvivalenty nenachádzame, pretože išlo o ľudový text určený pre istú oblasť, kde pomenovania chorôb vychádzajúce z domáceho nárečového základu boli známe, napr.: *Proty Prymetu*¹³ (*Lekárske rady*, 22), *Proty krľu*¹⁴ *na hrdle* (*Lekárske rady*, 33), *proty Primu*¹⁵ *gazika* (*Lekárske rady*, 93) alebo sa rovnako používali v nadpise opisy v domácom jazyku tak, ako sme uviedli príklady z Tonsorisa a Trifolia: *Proty Rozpalenym yatram* (*Lekárske rady*, 7); tu Tonsoris uvádza *Proty Rozpálenj Gater. Hepatitis* (Tonsoris, 57). Rezáva bolesť pri močení sa podáva opisom: *Kdo nemuže Wodu pustity* (*Lekárske rady*, 14). Tonsoris tu uvádza širší opis i domáce synonymum rezák,¹⁶ pričom poskytuje aj viacero gréckych ekvivalentov: *Proti Ržezáku, Bolestnému Močenj a moču Zadrženj. Stranguria*.¹⁷ *Dysuria*.¹⁸ *Isthuria*¹⁹ (*Tonsoris*, 62). V rukopisnom diele *Trifolium* sa uvádza len jeden grécky ekvivalent: *O Rezaku aneb težkem odchazenj moče. Stranguria* (*Trifolium*, 121). Taktiež sa tu nachádzajú jednoduché, ľahko zrozumiteľné nadpisy: *Koho zuby bolya* (*Lekárske rady*, 19), *Koho Očzy bolya* (*Lekárske rady*, 19). Podľa tradície a praktík ľudového liečiteľstva sa v tomto rukopise stretáme aj s poverami a zariekaniami, ktoré majú človeku pomôcť v rôznych situáciách. Aby zariekania a tajné formuly mali väčšiu účinnosť a váhu u chorého, uvádzali sa v latinčine: *Proty zimniczy. Napyss na oplatku tyto Slowa: Christus natus, Christus Crucifixus, Christus mortuus est a rozress na try kusy, a prweg nezly ho popadne, deg mu zesty* (*Lekárske rady*, 37). Takisto sa v rukopise vyskytuje množstvo latinských citátových slov, skratiek, ktoré boli od stredoveku prenášané z rukopisu do rukopisu a veľmi frekventované: *item, probatum est, N.B.* a nadpisy *de amore, ad amorem, pro memoria comparanda*. V alchymistickom rukopise zo 17. storočia *Compendium* je situácia s používaním latinčiny a latinizovanej gréčtiny odlišná. Veľká miera použitia latinčiny²⁰ sa dá vysvetliť tým, že ide o al-

13 Hnisavé miesto, hnisavá rana, najčastejšie prst.

14 Pravdepodobne ide o strumu.

15 Zápal.

16 Tvar *rezák* i ďalšie slovtvorné varianty *rezavka, rezanka* sú doložené i z iných pamiatok zo 17.–18. stor. (HSSJ V, 59).

17 Gr. στράγγε/στραγγός vytlačenie, kvapka, gr. οὔρον moč.

18 Gr. δυσ porucha, gr. οὔρον moč.

19 Gr. ἰσθμός úžina, zúžený priedochod, gr. οὔρον moč.

20 O latinských prevzatiach v tomto diele por. ROLLEROVÁ (2011: 126–141).

chymistický a spagyrický rukopis, keď prekladateľ nechcel preložiť všetko. Pri lekárskej terminológii predpokladáme, že prekladateľ často hľadal vhodný domáci výraz, a ak ho nepoznal, ponechal ho v latinskom jazyku, ale ani táto hypotéza neplatí celkom. V každom prípade sa dnes už nedá jednoznačne odhaliť úmysel prekladateľa. Nadpisov, ktoré poukazujú na to, na akú chorobu nasleduje recept, je v domácej kultúrnej slovenčine 18, napr.: *Lekarstwj na Očy* (Compendium, 153), *Lekarstwj protj czerwence* (Compendium, 153), *Protj raku* (Compendium, 165), *Na poruchanu kuži remedium* (Compendium, 155) *Protj bolestj zlatej žily* (Compendium, 154) a pod. Celkom latinských nadpisov je viac – 23, napr.: *Remedium contra Vermes* (Compendium, 178), *Contra dolorem cordis* (Compendium, 182), *Aqua Mercurialis contra scabiem et ulcera manuum* (Compendium, 179). V latinských nadpisoch sa uvádzajú i viaceré synonymá pre jednu chorobu: *Contra epilepsiam, caducum morbum, Herculis, Comitialis remedium* (Compendium, 182), *In morbo Cyprianico, aliter Podagra* (Compendium, 185). Ojedinele uvádza prekladateľ nadpisy v oboch jazykoch: *In disenteria et lyenteria to gest W čerweneg a bileg nemocy žiwota* (Compendium, 184). Takisto samotné recepty sú jazykovo veľmi zmiešané, ako príklad uvádzame liek na oči: *Lekarstwj na Očy. Resolve Saccharum Saturni w Ružoweg Wode, omočz w teg Resolutij et Aquam Rosarum pekne bile chusty,*²¹ *a Pokkladag na očy. Probatum. Item. Rp. Salis Saturni l.loth Aquae Rosarum l.loth aneb wiceg, techdy to bude gako mleko bile, w tom namočz bilawy Papir a Prilož na Očy, to ulewy w okamženj bolest, a wytahne wsseliku opuchljnu a čerwenost z Očy* (Compendium, 153). Zastúpenie latinčiny je jednoznačne najsilnejšie v tomto rukopise. Latinčina sa teda v rukopisoch a tlačiach predpisovného obdobia vývinu slovenčiny vyskytovala ako normálna súčasť odborného textu.

Druhú skupinu tvoria domáce pomenovania chorôb, ktoré boli vzorovo a sémanticky ovplyvnené latinčinou a gréčtinou. V predpisovnom období vývinu slovenského jazyka sa veľmi často používali združené pomenovania tvorené so substantívom **nemoc/choroba**, napr.: **suchá nemoc, žltá nemoc, čierna žltá nemoc, červená nemoc, ružová nemoc, biela nemoc, ospalivá nemoc, ťažká nemoc, veľká nemoc, padúca nemoc** a pod. Tieto združené pomenovania vytvorené adjektívom a lexikálnou jednotkou **nemoc/choroba** sa lexikalizovali v rozličnej miere. Adjektívom v zhodnom prívlastku sa vyjadril sémantický príznak/výrazný symptóm choroby podľa vtedajšej úrovne poznania a aj zvyklostí. Tieto lexikalizované spojenia terminologickej povahy vznikali na základe zakomponovania relevantných sémantických príznakov, napr. farby. Miera vplyvu latinského a gréckeho

²¹ Kus plátna, šatka.

vzoru bola rozličná. Predpokladáme, že vo väčšine prípadov ide o preklad podľa latinského vzoru so substantívom *morbis*, poprípade gréckeho *nosos*. V sledovaných pamiatkach sme vybrali združené pomenovania so substantívami *nemoc/choroba*, ktorými sa vyjadrovali choroby **epilepsia**, **škvrnitý týfus** a **žltáčka**.

Ochorenie epilepsia sa v nami skúmaných pamiatkach označovalo združeným pomenovaním **ťažká nemoc a padúca nemoc**. Toto ochorenie sa však od najstarších čias označovalo, resp. prekladalo viacerými pomenovaniami, ktoré vychádzali z najstarších antických tradícií. Izidor zo Sevilly vo svojom diele Etymológie IV²² zozbieral pomenovania, z ktorých niektoré tvorili základ aj v slovenčine z predpisovného obdobia, pretože sa tradovali od stredoveku v lekársko-liečiteľských rukopisoch: *Haec passio et caduca vocatur, eo quod cadens aeger spasmos patitur. Hos etiam vulgus lunaticos vocant, quod per lunae cursum comitetur eos insidia daemonum. Item et larvatici. Ipse est et morbis comitialis, id est maior et divinus, quo caduci tenetur. /.../ Comitialis autem dictus, quod apud gentiles cum comitiorum die cuiquam accidisset, comitia dimittebantur. Tato nemoc se také nazývá „padavá“ (caduca), neboť nemocný padá (cadere) na zem a trpí křečemi. Lidé tyto nemocné nazývají také náměsíčními (lunatici), protože je podle fázi Měsíce (luna) provázejí úklady zlých duchů. Rovněž je nazývají posedlími (larvatici). Padoucnice se pojmenovává také „nemoc sněmovní“ (morbis comitialis) nebo „velká“ a „božská“ /.../ „Sněmovní“ (comitialis) se nazývá proto, že pokud někdo z patriciů dostal záchvat nemoci v den sněmu, byl sněm (comitia) rozpuštěn. (Izidor, 70–71). V historickom materiáli z predpisovného obdobia sú doložené viaceré pomenovania tejto choroby: *Mahomet wimislil sobe nowe naboženstw, kdy chorowal na tesku nemoc /kaduk/ z r.1685 (HSSJ V, 30), kdož by paducy nemocy vpadl zo 17. stor., sv. Walentina nemocz zo 17. stor., epilepsia: upadlá nemoc, porazená; sacer morbis: veliká nemoc z r. 1763 (HSSJ II, 513). V rukopise Trifolium sa používa združené pomenovanie **ťažká nemoc** a domáce synonymum typické pre oblasť Oravy **chytlanke**:²³ *O Tezke Nemocy neb Chytlanke. Epilepsia. Tato nemoc bjwa trogaka. Gestli ma swu pričinu w hlawe, gmenuge se vlastne epilepsia a ta čloweka w gednom okamženj na zem powrhuge. Gestli bere pričinu od žaludka, drob a matgerky a do mozgu gde, nazjwa se analepsia a ta prichazj na sympatheticky zpusob. Gestlipak w zewnjtrnjch udoch gako w rukach se ohlassuge, naziwa se catalepsia a prigde tak mocne gako y druha (Trifolium, 92). Združené pomenovanie **ťažká nemoc** vychádzalo z pôvodného gréckeho pomenovania choroby***

²² Pri citácií používame vydanie a preklad: ISIDOR ZE SEVILLY (2003), ďalej Izidor.

²³ O termíne chytlanke por. RICZIOVÁ (2012a: 91).

megalé nosos „veľká alebo ťažká choroba“ a používalo sa popri ostatných synonymách v 17. a 18. storočí. V tlačenom Tonsorisovom diele *Sana consilia medica*, ktorý nepochybne poznal Heillovo *Trifolium sanitatis*,²⁴ už len z toho dôvodu, že obaja pôsobili na Orave, sa pri latinskom ekvivalente *epilepsia* uvádzajú tieto synonymá: *Proti těžké padaucý Nemocy, Chytlanky neb Zradniku* (Tonsoris, 99). Tu autor spolu spojil **ťažkú nemoc a padúcu nemoc**, pričom vychádzal z frekventovaného latinského pomenovania **morbus caducus**. V alchymistickom rukopise sa používa v domácom jazyku rozšírené spojenie **ťažká nemoc: Protj tiasskeg Nemocy. Rp. Vitriolis Martis, q.s. s toho distillug oleum z tymto Extrahug ex Venere gegi Vitriol, a tak destillug potom s toho Spiritum. S toho 6. 4. 8. Kwapegek administruug Patientowy** (Compendium, 168). V rukopise sa používajú aj ďalšie latinské synonymá, ako sme už vyššie uviedli: *Contra epilepsiam, caducum morbum, Herculis, Comitialis remedium* (Compendium, 182). V rukopise celkom ľudovej proveniencie sa uvádza len **padúca nemoc: Protj Paduczy Nemocy. Z Lipowehe kwetu paly se woda, kterou nektery proty paduczy nemocy s prachem pity dawagj. Item: Rozmarin a aa²⁵ ruta u wyne warena, Pričine (!) malo neco Peprem pita, gest dobra proty Paducy nemocy** (Lekárske rady, 92). Predpokladáme, že sémantický príznak ťažkého a veľkého ochorenia, ostatne vychádzajúci z gréckeho pomenovania, časom nebol dostatočne relevantný pre vymedzenie choroby, hoci pamiatky ukazujú, že bol frekventovaný a využívaný. V 18. storočí sa začalo využívať viacej spojenie **padúca nemoc**, sémantický príznak padania (*caducus*) vyhovoval aj v slovenčine ako hlavný symptóm choroby. Neskôr z tohto združeného pomenovania vznikol jednoslovný termín **padúcnica**, k tomu v 18. storočí pribudol termín **zrádnik**, ktorý zdôrazňoval sémantický príznak zákernosti tejto choroby (zradný, falošný, zákerný) a táto lexikálna jednotka sa objavuje v Halašovom lekárskom slovníku: *epilepsia, zrádnik* (Halaša, 31), *morbus caducus, zrádnik* (Halaša, 64). O niečo starší Polákovičov slovník však uvádza na prvom mieste padúcnicu a v zátvorke odborný termín *epilepsia: nyavalyatörés = padúcnica (epilepsia)* (Polákovič, 127). V ďalšom období vývinu jazyka sa ešte ako rovnocenné udržiavali pomenovania **epilepsia** (SSJ I, 371 a **padúcnica** (SSJ III, 9) a pomenovanie **zrádnik** sa klasifikovalo ako ľudové (SSJ I, 371) alebo hovorové (SSJ V, 706). Dnes sa považuje pomenovanie **zrádnik** taktiež za hovorové slovo (KSSJ, 574) a pomenovanie **padúcnica** sa využíva najmä v nemedicínskej komunikácii. V kruhu odborníkov sa využíva termín gréckeho pôvodu **epilepsia**, ktorý sa presúva aj do bežného jazyka.

²⁴ Por. RICZIOVÁ (2013: 111–116).

²⁵ *Ana partes aequales*: rovnakým dielom.

Ochorenie **týfus** sa v predspisovnom období slovenčiny vyjadrovalo viacerými synonymami. Tak je to aj v nami sledovaných spisoch. Priamy vplyv latinčiny sa prejavil v združenom pomenovaní **uhorská choroba**, ktoré je prekladom z latinského *morbus hungaricus*. Choroba *morbus hungaricus* bola predmetom mnohých diskusií v Uhorsku v 18. storočí. Tieto spisy boli napísané najmä v latinčine a nemčine. V nami sledovaných pamiatkach sa toto združené pomenovanie vyskytuje len v alchymistickom rukopise *Compendium: Toto Praeparowane a zčástky fixowane zlato trahuge silne Pot aneb Sudorem, posilnuge Srdce a Powzbuzuge Urinam. Wywozuge take sebuw wsseligaky Yed, kdiby Pak y wnjterne skryty bil. A gest neglepsse Antidotum w gedowitych, nastupugicych aneb Pripadugjych horucyich zimnicach a Uherskych chorobach užjwatj* (*Compendium*, 192). V ostatných pamiatkach sa tyfoídne ochorenia nazývajú horúca zimnica, hatmaz a peteče: *O horuce zimnicy aneb o Hatmaze*,²⁶ *Febris maligna, calida* (*Trifolium*, 79), *Pri Petečech syce tež pripomenute znaky bywagj, ale pri njch to zwlasste spatruge se, že čerwene aneb brunatne ssplachy a ffleky na kužj po tele ukazuj a wihazuj se* (*Trifolium*, 80), *Febris acuta maligna. Proti horaucy Zymnicy, neb Hatmazy* (*Tonsoris*, 90), *w čas Nakazenj morowého, hatmazowého, Petečowého* (*Tonsoris*, 33). **Týfus** (*typhus abdominalis*) a **škrvnitý týfus** (*typhus exanthematicus*) sa vyznačujú vysokými horúčkami, a preto sa tieto ochorenia vyskytovali v dobových príručkách v častiach o horúčkach. Preto niektorí autori nepoužívali spojenie *morbus hungaricus*, ale spojenie *febris hungaricus*.²⁷ Veľmi podrobne rozobral *morbus hungaricus* Tiberius Györy vo svojej práci *Morbus hungaricus. Eine medico-historische Quellenstudie zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Türkenherrschaft in Ungarn* (Jena 1901). Autor preštudoval dobové pramene, uvádza 70 autorov a tvrdí, že pomenovanie *morbus hungaricus* sa od 16. storočia používalo ako pomenovanie škrvnitého týfusu: *so ist es unmöglich uns auf einen anderen Standpunkt als den des Jordanus aus dem XVI. Jahrhunderte zu stellen und des modernen Kunstausdruckes uns bedienend, müssen wir das Leiden als Flecktyphus, Typhus exanthematicus erklären* (s. 114). Keďže sa v predspisovnom období vývinu slovenčiny používali pomenovania *choroba* a *nemoc* synonymne, popri spojení **uhorská choroba**, ktoré sa vyskytuje v *Compendiu*, jestvovalo aj spojenie **uhorská nemoc**: *lekwar od uherskeg nemocy aneb hatmazu* Turčiansky receptár 17. stor. (HSSJ II, s. 513), kde sa jednoznačne spája s týfusom, čo vidno podľa synonyma *hatmaz*. Spojenie **uhorská choroba** sa nachádza aj v slovníku Pavla Halaša: *morbus hungaricus, choroba uhorská* (Halaša, 65), z čoho vyplýva, že

²⁶ Maď. *hagymáz* znamená týfus.

²⁷ Napr. FRIDRICH JAKUB FUKER. Preložil F. Šimon (2003: 44).

toto spojenie bolo ustálené a známe ešte za 1. Československej republiky. Zároveň však zaznamenáva vo svojom slovníku už v lekárskej terminológii používané pomenovanie, vychádzajúce z gréčtiny: *typhus*, *týf* (hláskoslovná podoba prevzatá z češtiny) a *typhus exanthematicus*, *týf škvrnitý* (Halaša, 103). O niečo starší slovník uvádza len jednu podobu: *hagymáz = tyf* (Polákovič, 68). Spojenie **uhorská nemoc** alebo **uhorská choroba** vychádzalo jednoznačne z latinského *morbus hungaricus*, ktoré aj v dnešných latinských slovníkoch jestvuje ako škvrnitý týfus.²⁸

Ďalším veľmi rozšíreným združeným pomenovaním, ktoré označovalo žltacku, bola **žltá nemoc**. Podľa dobových názorov, tradovaných už od antiky, ktoré vychádzali z humorálnej teórie rovnováhy štyroch štiav v ľudskom tele, sa táto choroba spájala so žľčou: **O žlute nemocy. Icterus flavus**. *Starj y nowj Lekarj za to magj, žeby tato Nemoc ze zluči zacpane puwod swug mela* (Trifolium, 102) a takisto Tonsoris uvádza túto chorobu v XXV. kapitole nazvanej *Žluč* (Tonsoris, 58). Pomenovanie choroby jednoznačne súvisí so žltým sfarbením častí tela: *poznawa se z toho, že Lide tuto nemoc magjcy, na tele žltu kuži, nechty y bjlek w očjch žlutj, ano y moč žlutj dostawagj, gakoby Ssafranem zabarwen byl* (Trifolium, 102–103). Tonsoris uvádza len názov choroby s gréckym ekvivalentom: **Proti žluté Nemocy. Icterus** (Tonsoris, 59). V alchymistickom rukopise sa vyskytujú spojenia **žltá choroba** a **žltá nemoc**: (*Turbith Minerale*) *Uzdrawuge take wsseligake Zjmnjce a Žltu chorobu* (Compendium, 178), *In Cachexia, kdežto zla žlta aneb wodnotedlna farba na Patientowy se ukazuge. Item w Žlteg nemocy* (Compendium, 183). Toto združené pomenovanie, ktoré vzniklo na základe zakomponovania sémantického príznaku žltej farby už v latinčine/gréčtine, sa v predpisovnej slovenčine lexikalizovalo a dlho udržalo. Sémanticky bolo zrozumiteľné, priamo pomenúvalo jeden z typických príznakov choroby. Vychádzalo z gréckeho *ikteros* a latinského *icterus flavus*. V historickom materiáli však nachádzame aj iné grécko-latinské východisko: *icterus aurigo: žltá nemoc* NP²⁹ 17. stor. (HSSJ II, 513). Napriek latinskému východisku *aurigo* pisateľ Pružinského nomenklátora použil **žltá choroba**, čo svedčí o tom, že toto spojenie bolo lexikalizované a vžitú. Substantívum *aurigo* (z lat. aurum zlato) spomína aj Izidor zo Sevilly vo svojich Etymológiách IV, kde sa dozvedáme etymológiu slova *ikteros*, ktoré sa spájalo s vtákom žltej farby: *Histeris Graeci appellanti a cuisdam animalis nomine, quod sit coloris fellei. Hunc morbum Latini arcuatum dicunt a similitudine caelestis arcus. Aurigem vero Varro appellari ait a colore auri. Regium autem morbum*

28 KÁBRT – KÁBRT (1988: 392).

29 Nomenclator pružinský. 17. stor. Rukopis sa nachádza v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine, sign. J 222.

inde aestimant dictum, quod vino bono et regalibus cibis facilius curetur. Žloutenka (hicteris) Řekové nazývají podle jména nějakého živočicha³⁰, který má barvu žlči. Tato nemoc se latinsky jmenuje „duhová“ (morbus arcuatus) podle podobnosti s nebeskou duhou (arcus). Varro však uvádí, že se jí říká **aurigo podle barvy zlata (aurum)**. „Královská“ (regius) se prý tato nemoc nazývá proto, že se snáze léčí dobrým vínem a královskými pokrmy (Izidor, 98–99). Toto nás privádza k rukopisu Lekárske rady, v ktorom sa nepoužilo ani raz združené pomenovanie **žltá nemoc/choroba**, ale už univerbizované pomenovania: **žlutenica** a **zlatenica**: *Proty Zlutenicy. Woda z kuor Gase-nowich Palena, gest welmy dobry kus proty Kamenu a žlutenicy. Item: Woda Brezowa czasto Pyta po každo rano ssest lotu lomy a vyhany Kamen z ledwy y z mechira, zahany žlutenicy* (Lekárske rady, 88), *Yatrník wareny a za nekolik dny porad Pity aneb Prassek z neho Prigaty, prosphywa Proty zlateniczy* (Lekárske rady, 10). Na tejto strane je ešte ten istý recept, ktorý sme uviedli zo strany 88: *Brezowa woda czasto Pita po každe Rano ssest Lotu, Lomy a wihany Kamen z Ledwy y mechire, zahany y zlateniczi.* (Lekárske rady, 10). Z toho vidno, že popri združenom pomenovaní **žltá nemoc/choroba** sa v slovenských nárečiach uplatňovali aj jednoslovné pomenovania choroby **žlutenica** a **zlatenica**, ktoré vychádzali zo sémantického príznaku žltého alebo zlatého sfarbenia pacienta. Tento trend vývinu pomenovania choroby je potvrdený aj v prvej oficiálnej kodifikácii slovenského jazyka A. Bernolákom. Vo svojom diele uvádza za gréc./lat. *icterus* ako hlavné pomenovanie **žltá'enica** a potom synonymá: **zlatá, žltá nemoc, žltáčka, žlt'enica, žltenka, boh. žlt'ěnice, žlt'ěnka** (Slovár V, 1338). Motivácia žltej a zlatej farby bola veľmi blízka, a preto mohlo jestvovať toľko synonymných variantov vychádzajúcich aj z jednotlivých nárečových oblastí. Napokon sa upevnilo pomenovanie choroby motivované žltou farbou, ako to uvádza slovník z 1. ČSR: *icterus: žltáčka* (Halaša, 46), hoci o šesť rokov mladší slovník Polákoviča uvádza ešte aj pomenovanie motivované zlatou farbou: *sárgaság: žltáčka, zlátenica* (Polákovič, 146). Napokon ešte uvedieme združené pomenovanie vzniknuté dvoma zhodnými prívlastkami **čierna žltá nemoc**,³¹ ktoré v textoch nasleduje za ochorením žltáčka. S týmto pomenovaním choroby sa stretáme len v rukopisnom diele Trifolium a u Tonsorisa: *Tyto lekarstwj gsu y proti černej žluteg nemocy sjce osožne* (Trifolium, 104), *Proti černé žluté nemocy* (Tonsoris, 59). Grécke alebo latinské termíny tu nenachádzame, ale analogicky vychádzame z gréckeho *ikteros mélas* alebo *melanicterus*. Tento typ žltáčky je spojený s upchatím žlčových ciest a motivujúcim slovom bolo

³⁰ LIDDEL – SCOTT (1897: 700) uvádza, že ide o „a bird of a yellowish-green colour“, teda o vtáka žltej farby.

³¹ O čiernej žltej nemoci v diele Trifolium por. RICZIOVÁ (2012a: 94).

zrejme grécke slovo melas, tak ho nachádzame aj v Halašovom slovníku: *malenicterus*: **čierna žltáčka** (Halaša, 61). V dnešnej dobe sa už nevychádza z príznaku čiernej farby „mélas“, ale z latinského obstructio „upchatie“, čím sa v súčasnom pomenovaní **obštrukčná žltáčka** zakomponoval symptóm upchatia žľočových ciest.

Miera vplyvu a využitia latinčiny a gréčtiny v tlačiach a rukopisoch predpisovnej slovenčiny bola rôzna. Jednoznačne možno podľa ukážok tvrdiť, že latinčina a latinizovaná gréčtina boli vzorom a zdrojom pre vtedajšiu odbornú spisbu v domácom jazyku. Latinčina sa dostávala však aj do rukopisov ľudovej proveniencie, i keď často z iných dôvodov. Pri zarietkach formulách mala plniť funkciu tajomnosti, učenosti, a tým aj dôveryhodnosti. V odborných tlačiach a rukopisoch bola vzorom nielen z formálneho hľadiska, ale najmä sémantického, keď priamo ovplyvňovala motiváciu vzniku odbornej klinickej terminológie.

LITERATÚRA

- BERNOLÁK, ANTON. 1823–1827. *Slowár Slowenski Česko-Latínsko-Nemecko-Uherski*. Zv. I–VI. Budae.
- FUKER, FRIDRICH JAKUB. 1776. *De salubritate et morbis Hvgariae*. Lipsko. ŠIMON, FRANTIŠEK (ED./TRANSL.). 2003. *O zdraví a chorobách Uhorska*. Košice.
- GYÖRY, TIBERIUS VON. 1901. *Morbus hungaricus. Eine medico-historische Quellenstudie zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Türkenherrschaft in Ungarn*. Jena.
- HALAŠA, PAVEL. 1926. *Lekársky slovník. (Návrh lekársko-lekárnického názvoslovia)*. Turč. Sv. Martin.
- Historický slovník slovenského jazyka*. 1991–2009. Zv. I–VII. Bratislava.
- ISIDOR ZE SEVILLY. 2003. *Etymologiae IV. Etymologie IV*. Praha.
- KÁBRT, JAN – KÁBRT, JAN. 1998. *Lexicon medicum*. Praha.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. 1987. Bratislava.
- LIDDEL, HENRY GEOGRE – SCOTT, ROBERT. 1897. *Greek-English lexicon*. New York.
- Opuscula artis chymicae*. 17. stor. Rkp. V Országos Széchenyi könyvtár, kéziratár, sign. 3 Duod. Slav. Budapešť.
- POLÁKOVIČ, ANTON. 1920. *Lekársky slovník*. I–II. Brno.
- Počínagi se Pohatky Swetske y take Lekarske wsseligakowe*. 17. stor. Rkp. V Slovenskom národnom múzeu v Martine, sign. č. 500/675.
- RICZIOVÁ, BEATA. 2011. „Lekárska terminológia v rukopisnom diele *Opuscula artis chymicae*, 17. stor.“ In *Latinský jazyk. Súčasť jazykovej prípravy v akademickom prostredí*. Bratislava, s. 110–124.
- RICZIOVÁ, BEATA. 2012a. „Slovenská a latinská lekárska terminológia v diele *Trifolium sanitatis medicum*.“ In *Lekárska a farmaceutická terminológia v teórii a praxi*. Martin, s. 87–96.
- RICZIOVÁ, BEATA. 2012b. „*Trifolium sanitatis medicum* (Vývin slovenskej lekárskej terminológie)“ In *Fragmenty z dejín medicíny, farmácie a veterinárnej medicíny*. Bratislava, s. 200–204.

- RICZIOVÁ, BEATA. 2013. „*Sana consilia medica* aneb *Zdrawá Radda Lékařská*, Skalica 1771.“ In *Po stopách zdraví a nemoci člověka a zvířat II*. Brno. SLABOTÍNSKY, RADEK, STÖHROVÁ, PAVLA [EDS.], s. 111–116.
- ROLLEROVÁ, ANNA. 2011. „Latinizmy v slovenskom jazykovom kontexte.“ In *Latinský jazyk. Súčasť jazykovej prípravy v akademickom prostredí*. Bratislava, s. 126–141.
- Slovník slovenského jazyka*. 1956–1968. Zv. I.–VI. Bratislava.
- TONSORIS, IOANNES. 1771. *Sana consilia medica aneb Zdrawá Radda Lékařská, Podávající z Křesťanské Lásky Vžitečné, na wětšsím Dje domácí Z Hodnowerných Doktorů Lékařských proti rozličným Nemoem Lidského těla S připogenau Domownj Apatěckau*. Skalica.
- Trifolium sanitatis medicum aneb o zdrawj zprawa lekraska*. 1760. Rkp. v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine, ev. č. 1774.

RESUMÉ

Vznik slovenskej lekárskej terminológie má svoje počiatky už v predkodifikačnej fáze vývinu slovenského jazyka. Popri domácich zdrojoch, slovotvorných a sémantických postupoch, pri vývine odbornej terminológie zohrala veľmi dôležitú úlohu latinčina a latinizovaná gréčtina. Tento vývinový trend sme sledovali v tlačiach a rukopisoch zo 17. a 18. storočia: *Trifolium sanitatis medicum aneb o zdrawj zprawa lekraska* (1760), J. Tonsoris: *Sana consilia medica* (1771), *Počínagi se Pohatky Swetske y take Lekarske wsseligakowe*, 17. stor., *Opuscula artis chymicae*, 17. stor. Latinčina sa využívala v súdobých textoch ako jazyk odbornej spisby, preto sa vyskytovala v neadaptovanej forme ako doplnok pre čitateľov s odborným vzdelaním. Pri vzniku domácej terminológie pôsobila ako sémantický vzor, čo sme dokladovali na združených pomenovaniach ťažká nemoc, veľká nemoc, padúca nemoc, uhorská nemoc, žltá nemoc a čierna žltá nemoc.

beata.ricziova@fmed.uniba.sk